

Marosán György

Fenntartható-e a fogyasztói társadalom jövőképe?

(A kocsi vagy a kutyi dilemmája)

„Berendezni egy üres szobát bútorokkal, egy dolog. Folytatni azt és telezsúfolni, míg le nem szakad a padló, egészen más dolog. Ha képtelenek leszünk (mindenki számára) elegendő terméket előállítani, csak az emberiség régi és fájdalmas szerencsétlensége folytatódik. Ám ha szem elől tévesztjük azt, amit már megoldottunk, és nem vagyunk képesek továbblépni a következő feladathoz, az épp olyan tragikus volna.”
K. Galbraith: A bőség társadalma

Az elmúlt 500 év történelme öt szóban összefoglalható: nekilendülés, sebességváltás, felemelkedés, gyorsulás, megszaladás. Az elkövetkező évtizedek jelzője: „túllövés”. A 21. század történelmi kérdése pedig: vajon az emberiség az összeomlás vagy az alkalmazkodás nyomvonalát követi-e? Az 1492-től az 1648-ig tartó „hosszú 16. század”, a *nekilendülés* korszaka volt. Az élet legkülönbözőbb területein zajlottak forradalmak: a könyvnyomtatásé (Guttenberg), az üzletvitelé (L. Pacioli), a politikai gondolkodásé (Machiavelli), az életformáé (Erasmus), a tőkés vállalkozási formáé, a hadászaté (ágyúk és a robbanólövedékek elterjedése). Forradalom ment végbe a társadalmak szellemi viszonyait uraló vallásban is: a reformáció. Ám a reformáció egyben új, polgári értékrendet teremtett: az üzletelés becsületét, a kemény munka kötelességét, az adófizetés morális követelményét. A vallási köntösben zajló politikai összeütközések vezettek a parasztháborúknak, a „Szent Bertalan-éj” és a harmincéves háború mélységére. A kortársak tehát az átalakulásból jórészt az eszmei zűrzavart, a viszonyok összekuszálódását és a vallásháborúk borzalmait érzékelték.

A következő évszázadban Európa – *sebességet vált*. Előbb – mint egy autó – visszakapcsol, és némileg lelassul, majd a 18. század közepétől, magasabb fokozatban, gyorsuló növekedésbe kezd. A fejlődés fő mozgatói a nyereségvezérelt magánvállalkozások és a nemzetközi kereskedelem lettek. Az áruk nyomán terjednek az új találmányok, új gondolatok, és éppígy az új szokások, új divatok. A távoli vidékek, amelyekről sokáig csak mesészerű történetek adtak hírt, megbízható üzleti partnerekké, egyben kikerülhetetlen versenytársakká váltak. Így 1750-től már egyértelműen a *felemelkedés* (take off) korszaka kezdődött. Ám a lassú gazdagodás és civilizálódás ellenére a közállapotok még rettenetesek.

A halandóság, bár csökkenő, de a 20. századból visszatekintve magas. Rendszeresen járványok csapnak le Európa országaira. A hétköznapokat és a munka világát az erőszak uralja. A munkaidő a középkorhoz képest megnő, és az életfeltételek elborzasztóak. Az eseményeket a politikai ideológia különböző szemüvegein keresztül szemlélő gondolkodók vagy visszasírták az emlékezet által megszipített múltat, vagy a haladás üteméből egy virágzó jövő képét vizionáltak, de akadtak, akik a kor borzalmaiból a gyökeres változások szükségességét olvasták ki. Arra azonban már senki nem számít, hogy a változás lecsillapul.

S valóban, Európa a 19. században *gyorsulni* kezd, és elhúzza a civilizációk mezőnyétől. A 20. század azután a gazdagodás, a demokratizálódás és az egyéni jogok kiterjedésének reményével köszöntött be. S bár az elmúlt évszázadot joggal nevezik a szélsőségek századának, visszapillantva megállapítható, hogy az ígéretek jó része teljesült. A gazdaság szinte öngerjesztő módon hozta lendületbe önmagát. A növekedés minden korábbi korlátja – a szűk tér, a fejletlen technika, a lebélyezett motiváció – ledőlt. A dinamikusan fejlődő világgazdaság kielégíthetetlen igényeket vetített a vállalkozások elé. A technikai fejlődés a végtelenbe tolt ki a természeti határokat. Az „elszabadult” emberi vágyak hihetetlen lendületet kölcsönöztek a fejlődésbe bekapcsolódó nemzeteknek. A termelés és a fogyasztás minden addig elképzelhető határt túllépett. Az elmúlt évezredben a világ átlagos növekedési üteme 0,26%/év volt, az utolsó kétszáz évé 1,17%/év, míg az utolsó ötven évé 2,15%.

A tőke ifjúkorának állapotai – mai szemmel – rettenetesesek voltak. A mindennapi élet – a háborúk és a katasztrófák időszakáról most szót sem ejtve – egészen a 20. századig mindenütt (és ne feledjük, az emberiség jelentős része számára mind a mai napig) felfoghatatlan borzalmakkal és szenvedéssel, betegséggel, halállal, gyilkossággal, fizikai erőszakkal, éhezéssel, elviselhetetlen bűzzel, faggyal, fájdalommal, szennyel, mocskokkal és zajjal, volt/van tele. Ám a kapitalizmus végül mégiscsak meghozta a termelékenység emelkedését és a növekedés felgyorsulását. Az alábbi táblázat – amely a világ különböző régióiban élők egy főre jutó jövedelmét mutatja \$/fő-ben – világossá teszi a 20. századbeli robbanásszerű fejlődést.

GDP (\$/fő)	Időszámítás	1000 év	1500 év	1820	1913	1950	1998
Nyugat-Európa	450	400	774	1232	3473	4594	17921
Kelet-Európa	400	400	462	636	1527	2120	5461
USA	400	400	400	1201	5257	9288	26146
Latin-Amerika	400	400	416	659	1511	2554	5795
Ázsia (- Japán)	450	450	500	575	543	635	2936
Afrika	425	416	400	418	585	852	1368

(Madison. *The World Economy, 2000*)

Mindez döntően a polgári társadalom intézményrendszerén – a magántulajdonon, a piacon, a hatékonyan működő államon, az érdekek formálta törvényeken, a demokratikus politikai rendszeren és az autonóm személyek szabálykövető

magatartásán – alapult. Az adatok pontosságának és az összehasonlítás módszertanának finomságain még vitatkoznak, ám a trend nyilvánvaló: megnőtt az országok közötti, és módosult az országokon belüli egyenlőtlenség. A kapitalizmus a terheket a proletarizálódó rétegekre rakta, így a társadalmakon belüli különbségek növekedtek – ám csak egy ideig.

A 20. század – a válságok és a világháborúk ellenére – a *megszaladás* fogalmával jellemezhető. A megszaladást a pozitív visszacsatolás öngerjesztő folyamatai idézik elő. Ez fenyeget, amikor az atomreaktor, valamilyen ok miatt, irányíthatatlanná válik, ami robbanáshoz is vezethet. Ezt tapasztalhatjuk a biológiában, amikor egy populáció egyedeinek száma, a természeti korlátok hiányában, megállíthatatlan növekedésnek indul. A megszaladást a társadalomban is a növekedés természeti, társadalmi, politikai korlátjainak leomlása váltotta ki. Egyre több anyagot bányásztak ki, alakítottak áruvá, tukmáltak rá a vásárlóra, fogyasztottak el, majd alakult át hulladékká. A megszaladás rendre „kijátszotta” az önszabályozónak gondolt piacot és a racionálisnak vélt fogyasztót: ez idézte elő a globális válságokat. Ezzel együtt, a statisztikai mutatók és a társadalmi jelzőszámok ugrásszerű – és korábban elképzelhetetlen – gazdagságot jeleztek.

1900. január 1-jén a Dow-Jones tőzsdeindex 54.96, míg száz évvel később, 2000. január 1-jén 11.497 volt. A két dátum között – óvatosan becsülve – a tőkevagyon, és részben az állampolgárok személyes vagyona, 150-szeresére nőtt. A világgazdaságba bekapcsolódott országokban az elérhető „boldogság-javak” meglehetősen gyorsan terjedtek el. Egyre rövidült az idő, amely ahhoz kellett, hogy az autó, a telefon, a hűtőszekrény, a rádió, a tv, a számítógép, vagy éppen a mobiltelefon, kiváltságosok által birtokolt presztízstermékből, az átlagpolgár hétköznapi fogyasztási cikkévé váljon. Hasonlóképpen, szinte felfoghatatlan mértékben megnőtt az átlagpolgár számára elérhető javak választéka. 1899 karácsonyán a boltokban nagyjából 10 ezer árucikk közül válogathatott, akinek pénze volt rá, 2000 karácsonyán a bevásárlóközpontok polcain az átlag magyar polgár 1 milliárd termék közül kereshette és választhatta ki azt, amit szeretteinek meg akart vásárolni.

A megszaladás jelenségét különösen veszélyessé teszi a rendszerek természetes tehetetlensége. Emiatt, még a helyreállítást szolgáló akciók esetén is, a helyzet egy ideig tovább romlik: rendszer „túllő”. Ez következik be, amikor a villanytűzhelyre feltett tej a kikapcsolást követően – a villanytűzhely hőtehetetlensége miatt – mégis kifut. A megszaladás és a túllövés következményei – a környezet növekvő szennyeződése, a nyersanyagforrások fogyása, az élettér szűkössé válása, a fogyasztás káros mellékhatásai (elhízás, depresszió), vagy az egyenlőtlenség megnövekedése – robbanással fenyegetnek a 21. században. A robbanás nem metafora: a természetben a megszaladás mindig katasztrófához vezet: a csillag, az atombomba vagy a kémiai elegy felrobban. Az élővilágban, ha elegendő az idő, a faj alkalmazkodik, ha kevés, a populáció összeomlik, esetleg újra és újra végighalad a megszaladás és összeomlás hullámain. Az emberiség jövőjében is az *összeomlás* vagy az *alkalmazkodás* kimenetei rejlenek benne.

1. Egyenlőség és egyenlőtlenség – történelmi összefüggésben

A történelem hajnalának társadalmait szegénynek és egyenlőnek véljük. A valóságban az antropológusok e gyűjtögető közösségeket „jóléti” társadalomnak látják. A régészeti feltárások eredményeiből – egyebek mellett az elődök testmagasságából – a „jóléti” fogyasztás mintáját olvasták ki. Ezt a jólétet azonban szigorú – gyakran kifejezetten kegyetlen – szabályok (pl. gyermekgyilkosságok) tartották fenn. A vagyoni különbség viszont – bár már nyomot hagyott rajta a hatalmi szerkezet – még nem volt jelentős. Ennek a ténynek máig tetten érhető a hatása: az emberbe ekkor „programozódik be” az egyenlőség és az igazságosság értéke. A legkülönbözőbb fejlettségű közösségekben végzett vizsgálatok arról tanúskodnak, hogy az emberek mindenütt „ösztönszerűen” kívánatosnak tekintik az egyenlőséget, és hajlamosak – még saját kárukon is – helyreállítani az igazságot. A nemrég végrehajtott – a potyautasság megítélését firtató – kísérletben azt találták, hogy a többség még a becsületesen szerzett vagyont is megsarcolná, és a gazdagoktól elvett javakat a szegényeknek adná. Az emberekben eszerint – bárhol éljenek is – mélyen gyökeredzik az igazságosság és egyenlőség igénye.

A neolitikus forradalom eredményeként az élelem mennyisége és biztonsága megnőtt. Ez az élethelyzet „felülírta” a korábbi szigorú népesedési szabályokat: a „gyarapodjatok, és sokasodjatok” lett az új módi. Amikor azonban a lélekszám túllépte az ellátás korlátját, az éhezés és a járványok visszaterelték a fenntarthatóság keretei közé. Az éhezés hétköznapi „élményére” utal, hogy az átlag testmagasság a középkorban 20 cm-rel volt kisebb a mainál (és a korábbinál). A neolitikus forradalomnak azonban volt egy másik – máig ható – következménye is: az egyenlőtlenség megnőtt és rögzült. Egyre több felhalmozható jószág – föld, állatállomány, kincs – keletkezik, amelyet a szülők, a társadalmi intézmények mechanizmusain keresztül, utódaiknak átörökíthettek. Az átörökíthető vagyonnak három alapvető osztálya különíthető el: a személyes „sikerjegyek” (amelyek a génekben és a családi tapasztalatokban testesülnek meg), az anyagi javak (föld, állatállomány, pénztőke) és a kapcsolatok (az ismerősök és a közösségi támogatás esélye). A legújabb kutatások érdekes képet rajzolnak fel e három vagyonosztály változó szerepéről az eltérő társadalmakban.

A gyűjtögetőknél – érthető módon – kevés lehetőség volt az anyagi elemek felhalmozására és átörökítésére. Így ezekben a társadalmakban a különbségeket az egyéni adottságok, a család által átörökített viselkedésprogramok, valamint a kapcsolati tőkében megtestesülő hírnév és elismertség határozta meg. A letelepüléssel, majd pedig az ipargazdaság elterjedésével megnőtt az átörökíthető anyagi vagyon jelentősége. Az utódok legfontosabb öröksége előbb a föld és az állatállomány, majd a pénzben, ingatlanban, illetve gépekben megtestesülő tőke lett. Az egyén életesélyeit döntően az anyagi vagyon határozta meg. Ennek megfelelően az egyenlőtlenség számottevően megnőtt. Míg a letelepedés előtt a társadalmakban az egyenlőtlenséget mérő Gini-index 0.2 körül járt, addig a letelepedéssel ez 0.5-re emelkedett, majd a korai ipari társadalmakban 0.6-ra nőtt.

A történelem hosszú évezredei során – lásd a bemutatott táblázatot – a társadalmak között nem alakult ki tartós különbség. Még a 16. században is a különböző

térségek közötti – többnyire időleges – életszínvonalbeli különbségek, az áradás, az aszály, a járvány vagy éppen a háború következményei. A 19. századig a Föld lakói közötti különbségek – főként az országok közötti és kevésbé az országon belüli egyenlőtlenség növekedése miatt – nőttek. A 20. század első felében azonban – bármilyen különös is – az egyenlőtlenségek növekedése megállt. Az országokon belüli különbségek mérséklődtek, és ez ellensúlyozta az országok közötti egyenlőtlenség növekedését. A 20. század második felében az egyenlőtlenség a fejlett társadalmakban tovább csökkent, globális összehasonlításban azonban – az országok között ismét növekvő növekedési ütem különbsége miatt –, ha csekély mértékben is, szélesedett. Ezzel együtt a fejlett országokban az 1980-as évekig az egyenlőtlenség számottevően csökkent. (A Gini-index a fejlett országokban 0,25 – 0,45 közötti értéket mutatott.) Ez a csökkenés jellegzetes különbségeket takar: az USA-ban mindig is nagyobbak voltak a különbségek, mint például a skandinávoknál. A 80-as évektől azonban mind a globális, mind az országokon belüli egyenlőtlenség ismét növekedni kezdett.

2. A fogyasztás – áldás vagy átok?

A történelmen végighúzódik a fogyasztás sajátos kettős megítélése. Az egyik oldalon ott volt a társadalom túlnyomó többségének hihetetlen nyomora, amelyben az ember egyetlen öröme: megtönni a gyomrát. A másik oldalon ott az „értelmiség”, amelyik a fogyasztásnak ezt a mindent lebíró vágyát nem egyszerűen gyanakodva szemléli, de lenézi, és az emberi lényeg megcsúfolásának tartja. Platón volt az első filozófus, aki kikelt a fogyasztás megrontó hatásai ellen. Visszatérve Itáliából tapasztalatairól beszámolt tanítványainak, akik a következőképpen adták vissza gondolatait: *„az ottani élet... – az itáliaiak és szürakúziaiak módja szerint szakadatlan dőzsölések sorozata, amelyet még hozzá boldog életmódnak tartanak – megérkezése első perceitől kezdve ellenszenves volt neki. Semmiképpen nem volt kedvére való úgy élni, hogy naponta kétszer töltsen meg gyomrát és éjszakánként sohase háljon egyedül... Hiszen lehetetlen, hogy földi halandó, ha ifjúkorától kezdve efféle szokások között nevelkedett, valamikor is józan eszének használatához jusson, ehhez olyan csodálatos természetének kellene legyen, amilyen senkinek nincs.”*

A következő évezredek a lassú gyarapodás jellemezte, amelyet időről időre visszavetettek a katasztrófák és a háborúk. Közben azonban a hét főbűn „listavezetője”, a torkosság, és a protestáns etika által hirdetett mértékletesség egyaránt a fogyasztás negatív megítélésére utaltak. Ám a 20. század beköszöntével átszakadt a gát. A gazdasági növekedés ugrásszerűen felgyorsult, és a gazdaság rejtett – de valóságos hatalommal bíró – rábeszélői az átlagpolgárt felültették a hedonista mókuserékre. A hirdetésiparág egyre ellenállhatatlanabbul sugallta a vágyait addig kényszerűen visszafogó polgár számára: „Ne mondj nemet élvezeteidnek, engedj utat vágyaidnak, ajándékozd meg magad minél több örömmel. Csak semmi visszafogottság. Ha valami vagy valaki nem elégíti ki, azonnal szabadulj meg tőle. Szerezd meg, ami a szomszédodnak van. Birtokolj többet, és előbb másnál.” A neves közgazdász – K. Galbraith – így jellemezte a korszakot: „a szükségem van rá-t, felülírta az akarom”. Vagyis, az emberek nem azért vásá-

rolnak egy árut, mert valamilyen fizikai szükségletüket kielégíti, hanem mert a kirakatban vagy egy másik embernél meglátják.

Az értelmiség először meghökkenve, majd értetlenkedve, végül csalódással szemlélte a jelenséget. „Régen, ha az emberek elégedetlenek voltak, templomba mentek vagy forradalmat csináltak. Ma vásárolnak” – jegyezte meg kicsit szomorkásan A. Miller *Az alku* című darabjának főszereplője. Az értelmiségi számára a fogyasztásnak ez a fajta elutasítása még csak nem is képmutató. Hadd idézzek egy nemzetközileg ismert és – „boldogságkutatóként” – sokat idézett magyar közgazdászt, Scitovsky Tibort, aki saját élettörténetéből szűrte el tapasztalatait: *„Felnőtt életem során – (írta önéletrajzi írásában) anyagi értelemben – soha még csak meg sem közelítettem azt az életszínvonalat, amit annak idején szüleim háza biztosított, de aminek alig voltam tudatában, és egyáltalán nem törődtem vele. Csak most visszagondolva látom igazán át, hogy a pénzen megvásárolható, akár luxusszintű komfort milyen csekély szerepet játszik a jólétben, ha ezen a valódi jólétet értjük, azt, hogy az ember érdekesnek találja életét, és kielégülést talál benne. A legtöbb gondolkodó ember előbb vagy utóbb valószínűleg eljut ehhez a felismeréshez, és nem csap nagy hűhót körülötte. Bennem nyilván azért vált ez tudatossá éppen Párizsban, mert egyszerre tapasztaltam elkölthető jövedelmem drasztikus csökkenését, és az élet teljességének növekvő élvezetét.”*

Az átlagember a fejlett országokban azonban nemigen törődött az értelmiségi fanyalgással. Igyekezett megszerezni, megvásárolni, birtokba venni és élvezni mindazt, amit a történelem tőle és elődeitől addig megtagadott. És – szemben az értelmiség egy részének károgásával – kifejezetten jól érezte magát. Az élettel való elégedettséget tudakoló kutatók felmérései két tényről tanúskodtak. (1) Minél magasabb egy társadalomban a GDP/fő, a megkérdezettek annál nagyobb százaléka válaszolja: egészségben elégedett az életével. (2) Egy adott társadalmon belül minél magasabb az egyén fogyasztása, annál nagyobb arányban válaszolja: alapjában véve boldog. Úgy tűnt tehát, lineáris kapcsolat van a fogyasztás és a boldogság (pontosabban az elégedettség) között. A 20. század második felében minden a világgazdaságba bekapcsolódott országban robbanásszerűen bővült a fogyasztás. Így az amerikai életmodell mintáját – mintegy évtizedes késéssel – követte a nyugat-európai, az ausztráliai, a kanadai, majd a japán, végül a dél-amerikai és a kelet-európai társadalmi trend. Mindenütt rögzült a „fogyasztás = boldogság” egyenlet.

Am a gazdasági növekedés – miközben összekapcsolódott az elégedettség folyamatos emelkedésével – fokozatosan két különös jelenségre vezetett. A két jelenség negatív hatásai – érdekes módon – egyaránt, bár nem egyenlő mértékben és formában, sújtotta a legfelső és az átlagos társadalmi csoportokat. Először Kaliforniában – a szilícium-völgyben – figyeltek fel a „hirtelen meggazdagodás” (sudden wealth syndrome) tünetére. A piaczgazdaság legsikeresebb és gyorsan nagy vagyonra szert tett fiataljainál lépett fel ez a jelenség. A korábbi társadalmi csoportjukból kiszakadó, a „rájuk szakadt” vagyonnal értelmesen kezdeni nem tudó, többnyire igen fiatal személyek képtelenek „feldolgozni” a meggazdagodás kihívásait. A média – az affluence (gazdagság) és az influenza szavak összevonásából – megalkotta a affluenzának nevezett tünetegyüttest, amelyet mint ritkán halálos, de kellemetlen, rossz közérzetet okozó és az életet megkeserítő „betegségként” írtak le.

A másik jelenség: az addiktív fogyasztás mértékének növekedése az átlagembernél. A felmérések azt mutatták, hogy az átlagfogyasztók körében egyre nő azok száma és aránya, akik ellenállhatatlan vásárlási kényszerről számolnak be. Az ő vásárlási döntéseiket nem a fizikai vagy a társadalmi szükséglet váltja ki. Saját pszichológiai problémáikat igyekeznek vásárlással orvosolni: a felgyülemlett stresszt oldják fel ilyen módon, vagy egyszerűen önmagukat „jutalmazzák” meg. Egyre gyakrabban az elhibázott vásárlás előidézte frusztrációt csökkentendő, vásárolnak újra és újra. Kiderült, hogy szinte minden, a bevásárlóközpontok polcain fellelhető áru – a csokoládétól és az ajándék műtűröktől kezdve, a táskán és a cipőn keresztül, a bugyiig – az addiktív vásárlás tárgyává válhat. Az emberek által megvásárolt termékek 15–25%-a használat nélkül a szemébe kerül: az élelmiszer megrohad, az ajándéktárgyat egy héten belül kidobják, a konyhai felszerelést soha nem használják, a ruhát soha fel nem veszik, a cipőt soha nem hordják. Még a „megvalósult szocializmusba” is átszivárgott vagy újra megjelent ez a „fogyasztásgyanús” szemlélet. A 60-as években megjelent „fridsziderszocializmus” kifejezés – amelyet nem az MSZMP ideológusai, hanem a kor értelmiségei alkottak meg – arra a beállítódásra utal, amely a szocializmust féltette a fogyasztástól. Tették ezt egy olyan korban, amikor a társadalom túlnyomó részének még sem autója, sem fridsziderje, sem pedig tévéje nem volt. Nem véletlen tehát, hogy a magyar polgárok a „rendszer leváltásának” politikai aktusát – az 1990-es szabad választásokat – közvetlenül követő első szabad döntésű tette a bécsi bevásárlás volt.

A történelem során tehát az emberek – ha teheték – mindig a bűnösnek kikiáltott fogyasztást választották. Figyelmen kívül hagyták az ésszerűsége hivatkozó intéseket, a túlvilági büntetés fenyegetését, és „kezüket, lábukat törve” igyekeztek megszerezni, megkaparintani, magukévá tenni, elfogyasztani mindazt, ami egyáltalán megvásárolható. Még saját pénzügyi korlátjukat áthágva is igyekeztek fogyasztásukat bővíteni. Ennek tükrében nagyon is kérdéses: ha eddig oly sokszor és oly sokan igyekeztek korlátok közé szorítani a fogyasztást, és ezek az ideológiai és hatalmi próbálkozások rendre zátonyra futottak az átlagember törekvésén (emlékezzünk csak a bevásárlóközpontok nyitó akcióit kísérő tumultuózus jelenetekre), miért éppen a 21. század beköszöntével jönne meg az emberek esze?

3. Túl a billenési ponton

Az emberek fogyasztói viselkedésének az előttünk álló évtizedekben két ellenállhatatlannak tűnő tendencia szab határt: a környezet korlátja és a fogyasztás erősödő negatív mellékhatásai. A környezet korlátozottságát illetően az elmúlt években három fontos – magunk, és még inkább gyermekeink sorsát befolyásoló – kutatási eredmény született. A tudósoknak sikerült számszerűsíteni – az elmúlt évtizedben divatossá vált – billenési pont (tipping point) meghatározó elemeit. A billenési pont egy rendszer fejlődésének azt a kritikus küszöbértékét jelöli, amelyen túl a kibontakozó változások visszafordíthatatlanná és meghatározókká válnak. A billenési pontot átlépve a rendszer jellege megváltozik: új – és nem

mindig pozitív értékű – minőség nyer teret. A billenési pontot – sokkoló hasonlattal – az öngyilkosnak a hídról való elrugaszkodásával szokták jellemezni. Ezt megelőzően még be lehet avatkozni: lehet tanácsokat osztogatni, rá lehet kiabálni, vissza lehet tartani. Az elrugaszkodást követően azonban a történések nem befolyásolhatók, a zuhanás már nem állítható meg. A külső szemlélő csak dermedten áll és nézi, amint a végzet beteljesedik.

A Föld ökológiai rendszerének billenési pontját változók egész csoportja, a billenési tényezők határozzák meg. A kutatók azt találták, hogy a természeti környezet 12 billenési tényezőjéből legalább kettő – a sarki tengerek és Grönland jég-takarója – már túl van a kritikus küszöbértéken, további öt pedig a közelében van. Ezek a változások arra utalnak, hogy a globális rendszer ökológiai egyensúlyi helyzete felbomlóban van. Korábbi hasonlattal élve: az öngyilkos már átlendült az ablakpárkányon, de még kétségbeesetten megpróbál megkapaszkodni néhány kiálló kavicsban. A végzet elszabadult, a negatív hatások fokozódásának kell elébe néznünk. A nemkívánatos következmények már csupán enyhíthetők, de nem küszöbölhetők ki. Ám ahhoz, hogy „elkerüljük a kezelhetlent és kezeljük az elkerülhetlent”, mindenkinek – az egyéneknek, az országoknak és az egész emberiségnek – alapvetően változtatni kell viselkedésén.

Figyelmeztető jel, hogy az idő előrehaladásával a helyzetleírás egyre komorabb lesz. Ez arra utal, hogy az emberiséget fenyegető veszély nagyobb az átlagpolgár által érzékeltnél. Azt gondolnánk, hogy az emberek – belátva a helyzet súlyosságát – készek viselkedésük megváltoztatására. Ám a tudósok eredményei nem adnak alapot az optimizmusra. A vizsgálatot a napjainkban egyre divatosabb befektetési játékok módszerével végezték el. Hatfős csoportokat alakítottak ki, amelyek tíz meneten keresztül hozhattak döntést arról, hogy a rendelkezésükre bocsátott pénzt megtartják-e, vagy egy részét a „közösségre” áldozzák. A helyzet a közismert szociális dilemmát modellezte: az önkéntes adakozás az egyénnek költséget jelent, míg befektetések hasznát az önzők is élvezik. Ez a helyzet a táptalaja a potyautas-szindrómának, amelyben egyre többen másoktól várják a közösség támogatását. A játékban a Föld – billenési ponthoz közelítő – ökológiai helyzetét azzal érzékeltették, hogy ha a csoport nem hozott össze a 10. fordulójáig bizonyos összeget, az egyes tagok megtakarításai nagy valószínűséggel elvesztek. Vagyis hiába volt valaki csak magára gondoló potyautas, a játék végén így is elveszíthette megtakarítását.

A játék az ismert anekdotát mintázta, amikor a székely lakodalomba meghívottaktól azt kérték, hogy hozzanak bort, amit majd összeöntöttek volna. Mivel azonban mindenki úgy gondolkodott: hozzanak a többiek, én magam csak vizet viszek – az a kevés víz úgysem tűnik majd fel –, végül is mindannyian vizet ittak. Bár a kísérlet résztvevői nem „székely góbék” voltak, de viselkedésük visszatükrözte az anekdotában leírt, racionálisnak látszó, ám irracionális végkifejlethez vezető logikát. Az eredmények azt mutatták, hogy az első lépéseket követően – amikor a nekibuzdulás elhalt – az önkéntes befektetési hajlandóság lecsökkent. A csoportok alig 15%-a volt hajlandó és képes összeadni ökológiai katasztrófa elkerüléséhez szükséges forrásokat. Meghökkenítő volt látni, hogy akik úgy vél-

ték, potyautasként nagy eséllyel megőrizhetik forrásaikat, egyáltalán nem fektetnek be a közös fenyegetés elhárításába.

A kutatások harmadik iránya a Föld különböző régióira jellemző fogyasztási modelljeinek a glóbusz ökológiai helyzetére gyakorolt hatását foglalta össze. A kutatók a világot az átlagos jövedelem alapján három – alacsony, közepes és magas jövedelmű – régióra, vagyis szegényekre, feltörekvőkre és gazdagokra osztotta. Alacsony jövedelműnek minősítették a világ népességének 32%-át, a „középréteghez” tartozónak 50%-át, míg magas jövedelműnek a világ 18%-át. (Magyarország e két utóbbi határán van.) A vizsgálat keretében az 1961–2000 közötti időszakot elemezték abból a szempontból, milyen következményekkel járt a fogyasztás, bizonyos környezeti jellemzők – a klímaváltozás, az ózonlyuk alakulása, a mezőgazdaság iparosítása, az erdőpusztulás, a halállomány csökkenése, végül az esőerdők állapota – szempontjából. Arra a kérdésre kerestek választ, mekkora az eltérő fogyasztási mintájú régiók felelőssége a billenési tényezők alakulásában.

Az eredmények – bizonyos szempontból – meglepték a kutatókat. A figyelem homlokterében többnyire a gazdagok luxusfogyasztása áll – nem véletlenül. Kiderült azonban, hogy a glóbusz ökológiai állapotát valamennyi régió befolyásolja. Így például, a klímaváltozásban jelentős szerepet játszó CO₂-kibocsátás szempontjából a legszegényebbek negatív hatásait a szerzők 13%-ra, a középső régióét 45%-ra, míg a leggazdagabbakét 42%-ra számolták. Ezt is figyelembe véve, a klímaváltozás negatív hatásaiban az egyes régiók 29%-, 45%-, illetve 25%-kal „működtek közre”. Ez arról tanúskodik, hogy nem csupán a gazdagok, de a szegényebbek életmódja is jelentősen közrejátszik az éghajlat egész emberiségre nézve negatív változásában. Ebből következik, hogy a Föld minden lakójának alapvetően módosítani kell viselkedését. A változtatás azonban nehéz. Az egyik akadálya, hogy drága. Valamennyi tényezőt tekintetbe véve a negatív hatások ellensúlyozásához szükséges költségek megoszlása régióként: 20%, 60% és 20% volt. Vagyis mindenkinek, még a legszegényebbeknek is, komoly forrásokat kell összpontosítaniuk a negatív hatások enyhítésére. Ám még a költségeknél is komolyabb akadály, hogy – az előző kísérlet tanulsága szerint – ha az emberek, országok, régiók egyéni menekülési utat vélnek felfedezni, kezelhetetlenül magas lesz a potyautasok aránya. Ez végső soron azt eredményezheti, hogy az emberek egy részének előrettekintő és altruista viselkedése ellenére a végeredmény globális összeomlás lehet.

Ezek az eredmények – különösen a koppenhágai csúcs eredményeinek tükrében – újra megerősítik G. Hardin jó három évtizeddel ezelőtt született, a „közlegető tragédiája” néven elhíresült cikkének eredményeit. Akkor sokakat megrázott a kutató következtetése, miszerint az egyébként racionális és előrettekintő, de önző viselkedés szükségszerűen vezet a közös lét alapjainak összeomlásához. Napjainkban azonban a tét nem a községi legelő, hanem az egész Föld. A katasztrófa elkerüléséhez pedig, nem néhány tucat egymást ismerő gazda, hanem hatmilliárd ember viselkedését kellene összehangolni. Magyarország a globális fogyasztási piramis felső harmadának alján helyezkedik el. Mint az itt levők túlnyomó hányada tekintetét a leggazdagabbakra szegezi, és részét követeli a közös

javakból. Ugyanakkor sokkal kevésbé hajlandó elfogadni, hogy vállalnia kell a változás rá eső költségeit, és még kevésbé azt, hogy változtasson viselkedésén. Szeme előtt a meggazdagodás álma lebeg, és szeretné magát minél zavartalanabban átadni a fogyasztás örömeinek. De így van ezzel glóbuszunk legtöbb lakója is. Amikor tehát a kutatók arról „papolnak” neki: gondolj unokáidra és a Föld többi lakójára, hangosan egyetért. Halkan meg azt mondja magának: majd ha megőrültem, gondoljanak rájuk mások. Így a kutatások egyaránt táplálhatják az optimizmust és a pesszimizmust. A jó hír: a Föld képes eltartani viszonylagos – „kelet-európai” – jómódban 10 milliárdnyi embert. A rossz hír: ennél többet nem, és ennyit is csak akkor, ha lakói alapvetően változtatnak eddig követett termelési, társadalmi és értékrendszerükön.

4. A fogyasztói társadalom posztmodern jövőképe

A viselkedés megváltozását előidéző második tendencia: a fogyasztás „boldogság-generáló” hatásának lecsökkenése. *„Csak akkor tudjuk meg – írta Ruskin – hogy mi az elég, amikor túlléptük azon”.* Az emberiség fejlettebb társadalmi – a kutatások tanulsága szerint – túljutottak az elégen. A határt – szinte észrevétlenül – éppen a 2000. év során léptük át. A 21. században a globális „fogyasztási piramis” az emberiséget három kasztba – a 20 ezer \$ felett (670 millió ember), a 20–4 ezer \$ között (2 milliárd fő) és a 4 ezer \$ alatt (4 milliárd fő) keresők csoportjába – osztja. Mindenki látja, hogyan élnek a csúcson, s mindenki úgy véli: ez neki is jár. Pedig ez így nem igaz. A fejlett világ polgárainak tudomásul kell venni: egy korlátozott világban ők sem élhetnek a leggazdagabbak módjára. Valójában még az eddig folytatott – elégedetlenségüket kiváltó, valójában pazarló – életmódjuk sem folytatható. Elkerülhetetlen, hogy a csúcs 670 millió lakója „visszafogja” fogyasztását. A fejlődő világ előtti kihívás azonban még súlyosabb: csak úgy javíthatnak helyzetükön, ha – miként a nekilendülés korának Európájában – a gyors növekedést lehetővé tevő piaci modellt választva egyetlen nemzedék alatt megvalósítják azt a társadalmi és gazdasági átalakulást, amelyhez az öreg kontinensen 500 év szenvedése kellett.

Kérdés azonban, mi veszi rá az embereket, hogy tudomásul vegyék a helyzetüket. Az elmúlt évtizedben több olyan tendencia bontakozott ki, amelyik alapvetően módosította a fogyasztás = boldogság egyenlet érvényesülését. A korábban idézett – a fogyasztás és az elégedettség közötti lineáris kapcsolatra utaló – trend a gazdagodás során fokozatosan módosult. A 20 ezer dollár/fő jövedelemszint felé közeledve a görbe ellaposodott, majd telítésbe ment. Ez azt jelentette, hiába nőtt tovább az egyén jövedelme, a felmérésekben önmagát elégedettnek nevező emberek aránya nem emelkedett tovább. Annak ellenére, hogy a fejlett országokban a GDP/fő az elmúlt 30 évben mintegy kétszeresére nőtt, az életével teljesen elégedettek aránya 30% körül stagnál. (Ha hazánk példáját vesszük: 2000 és 2007 között az átlagos fogyasztás, figyelembe véve még a világgazdasági válság hatását is, legalább 38%-ra nőtt – gyorsabban, mint szinte bármikor az elmúlt században! – az elégedettség soha nem látott mélybe zuhant!) Ez azt a helyzetet vetíti előre, amelyben a boldogság (elégedettség)

alapvetően nem a fogyasztástól függ! Ez a tény több összefüggő tényező következtében jött létre.

A fogyasztás finanszírozásának időigénye egyre nő. Mivel vásárlásainkban egyre nagyobb a márkatermékek részaránya (a „no-name” farmer helyett az annál ötször drágább Calvin Klein farmert keressük), ugyanazt a fizikai szükségletet egyre drágábban tudjuk kielégíteni. Vagyis a pénz megszerzése kényszerének nyomására a rendelkezésünkre álló „szabad”-időt „munka”-idővé alakítjuk.

A fogyasztás közvetett időigénye is megnő. A választék hihetetlen kiszélesedése miatt egyre több idő szükséges, hogy a nekem megfelelő terméket megtaláljam. Kezdetben a „shoppingolás” kellemes időtöltésnek tűnt, ám egyre többen élnek meg kényszerként.

A választék szélesedése nem várt kedvezőtlen mellékhatásra vezetett. A bővülő választék a 20. század során önmagában elégedettség-növekedést eredményezett. Ennek pszichológiai alapja a kognitív disszonancia jelensége: vásárlásunkat követően meggyőzzük magunkat arról, helyesen döntöttünk. A kutatások azonban feltárták, amikor a választék további szélesedésével, a döntésünket követően nem a „jól döntöttem”, hanem éppen a „biztos rosszul választottam” érzése erősödött meg. Az áttekinthetlenné vált választék tehát éppenséggel csökkenti a vásárlás generálta elégedettséget.

A kényszerszerű – a társadalmi nyomás miatti – fogyasztás mértéke egyre nő. Olyan dolgokat vásárolunk, olyan termékeket fogyasztunk, amelyek nem elégítenek ki tényleges szükségleteket, ám amelyekről úgy véljük, társadalmi pozíciónk miatt nem engedhetjük meg magunknak, hogy ezt vagy azt a tárgyat és szolgáltatást ne vegyük meg.

A fogyasztás szennyező hatása egyre nő. Az emberiség ökológiai lábnyoma az 1980-as években lépte túl a Föld méreteit. A fejlett társadalmak ökológiai lábnyoma messze túlhaladta az adott társadalmak határait. (Magyarország ökológiai lábnyoma nagyjából 2000-ben lépte túl az ország tényleges földrajzi határait!) Ez azt jelenti, hogy a világ átlagos polgára, részben más emberek kárára, részben a jövő nemzedékek rovására él. Nem mindig látjuk azonban világosan, hogy a társadalmak ökológiai lábnyoma, végső soron az egyének – sokféle tartalmú – ökológiai lábnyomából tevődik össze. Csak egyetlen különös példa: egy farkaskutya vagy egy macska ökológiai lábnyoma nagyobb, mint egy Toyota Land Cruiseré, illetve egy Volkswagen Golfé. Az előttünk álló évtizedek kérdése: kocsit vagy kutyt?

A fogyasztás egészségrontó hatása egyre nő. Pontosabban, miközben egyre nő az egészségtudatosság szerepe, a kövérség és az addiktív fogyasztás előidézte depresszió a modern társadalmak legsúlyosabb problémájává vált. Ma a világban jóval többen halnak meg kövérségtől, mint az éhezéstől, többen szenvednek a fogyasztási kényszerek előidézte depressziótól, mint a valóságos szegénységtől.

Az idézett trendek egy különös új törvényszerűség, a „csökkenő határboldogság” törvényének a megjelenéséhez vezettek. A 20. századig logikusnak tűnt, hogy minden egyes újabb termék megszerzése, majd elfogyasztása arányos boldogságnövekedést vált ki. Ám, miként a gazdaság más területein – pl. a természetben a csökkenő határhaszon esetén – a vagyon, a jövedelem, majd a fogyasztás

újabb és újabb elemeivel nem feltétlenül nő arányosan a boldogságérzet. Némi túlzással: az első (használt) Trabant megszerzése nagyobb boldogságot jelentett, mint az új Skoda, és amikor azt Zsigulira cseréltük, majd azt Fordra, a Fordot pedig Volvóra, a viszonylagos boldogságnövekedés egyre csökkent. A „csökkenő határboldogság” jelensége az adaptációs szint elméletéből (is) fakad. Ennek lényege: az emberek boldogságérzetét nemcsak az befolyásolja, amit elértek, hanem az is, amire számítottak, hogy elérik, vagyis a várakozásuk. Az emberek boldogságérzetét, úgy tűnik, nem az befolyásolja, amit ténylegesen elértek, hanem: (1) az, amire számítottak, (2) az, amit közben mások – akivel önmagukat összevetik – elértek.

Befejezés

A világban ma zajló politikai választások – globális, európai és hazai szinten – csodavárást tükröznek. A globális rendszer polgára, éljen szinte bárhol a világon – sokféle szempont alapján és sokféle indítatásból –, elutasítja a változásokat. Azt mondja a politikusoknak: „nem érdekel, hogyan éred el (az sem, elérhető-e egyáltalán), csak biztosítsd, ne kelljen változnom”. A politikusok pedig – ezt visszaigazolván – azt üzenik: „bízd csak rám magad, nem kell változnod”. A polgár tehát olyan vezetőkre adja a szavazatát, akik – vagy konkrétan, vagy csupán sugalmazva – csodát ígérnek neki. Az elmondottak alapján azonban ez hiú ábránd. A világ minden lakójának alapvetően változtatnia kell eddigi – nem feltétlenül szeretett, de legalább megszokott – életformáján, ahogyan él és ahogyan dolgozik.

Az emberiség túlélése azon múlik, hogy 50 év múlva a Föld társadalmi között a jelenleginél jóval kisebb lesz-e a különbség, miközben a fogyasztás szintje (és természetesen szennyező mértéke) sem nőhet az elmúlt 50 év ütemében. Ennek eléréséhez nem az eszközök, hanem az akarat hiányzik. A kényszerek azonban – amelyeket a tudomány nehezen érthető fogalmakkal (billenési pont), és nem különösebben izgalmas mutatókkal (potyautasarány), és nem a média megszokott sokkoló szavaival tár elének – egyre nőnek, és nincsenek tekintettel az átlagpolgár vágyaira és elvárásaira. Az olvasó elgondolkodhat, vajon optimista vagy pesszimista forgatókönyvnek látja-e a cikk jövődőlését: az emberiség számára kizárólag az alacsony „fogyasztástartalmú”, viszont magas „alkotástartalmú” kultúra kínál fenntartható jövőt.